

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXX
(2021)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић,
Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу
(Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија),
Константин Никифоров (Русија), Хатиџе Оруч (Турска),
Александар Растовић, Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска),
Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шаљић Ратковић

Одговорни уредник

Александар Растовић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2021

САДРЖАЈ
CONTENTS

ПОВОДОМ СЕДАМДЕСЕТОГ БРОЈА	13
БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИЈСКОГ ЧАСОПИСА LI–LXX (2005–2021)	I
<i>(Милица Јованчићевић, Славица Мереник)</i> BIBLIOGRAPHY OF HISTORICAL REVIEW LI–LXX (2005–2021) <i>(Milica Jovančičević, Slavica Merenik)</i>	
ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES	
Александар Узелац МОНГОЛСКА ИНВАЗИЈА И СМРТ ИВАНА АСЕНА II: ЈЕДАН ЗАНеМАРЕНИ ИЗВОР	15
Aleksandar Uzelac THE MONGOL INVASION AND DEATH OF JOHN ASEN II: A NEGLECTED SOURCE	
Небојша Порчић МАРИЈА, СЕСТРА СРПСКЕ КРАЉИЦЕ ЈЕЛЕНЕ	31
<i>Nebojša Porčić</i> MARY, THE SISTER OF QUEEN HELEN OF SERBIA	
Драгић ЖИВОЈИНОВИЋ СТЕФАН ДУШАН И МАНАСТИР СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ НА МЕНИКЕЈСКОЈ ГОРИ КОД СЕРА	69
<i>Dragić M. Živojinović</i> STEPHEN DUŠAN AND THE MONASTERY OF ST. JOHN THE FORE- RUNNER ON THE MOUNT MENOIKEION BY SERRAI	
Александра Фостиков ОРГАНИЗАЦИЈА ЗАНАТСТВА У УРБАНИМ ЦЕНТРИМА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ	91
<i>Aleksandra Fostikov</i> ORGANIZATION OF CRAFTSMEN IN URBAN CENTERS OF MEDIEVAL SERBIA	

Невен Исаиловић ОБИЧАЈНО ПРАВО У НАМЕНСКИМ ОБРАСЦИМА ПОВЕЉА БОСАНСКИХ ВЛАДАРА И ВЕЛИКАША	117
Neven Isailović CUSTOMARY LAW IN PURPOSE-SPECIFIC PATTERNS OF THE CHARTERS OF BOSNIAN RULERS AND MAGNATES	
Александар Крстић ПОСЕДИ ЈАКШИЋА У СЛАВОНИЈИ И СРЕМУ	177
Aleksandar Krstić ESTATES OF THE JAKŠIĆ FAMILY IN SLAVONIA AND SREM	
Срђан Катић, Дејан Булић СТАРОВЛАШКЕ НАХИЈЕ БОБОЉ И ОСТАТИЈА (15–18. ВЕК)	215
Srđan Katić, Dejan Bulić THE DISTRICTS OF BOVOLJ AND OSTATIJA IN STARI VLAH (15 TH –18 TH CENTURY)	
Марија АНДРИЋ ТРГОВИНА И КРИЈУМЧАРЕЊЕ ДУВАНА ИЗМЕЂУ ВЕНЕЦИЈЕ И ОСМАНСКОГ БАЛКАНА	253
Marija Andrić TRADE AND SMUGGLING OF TOBACCO BETWEEN VENICE AND THE OTTOMAN BALKANS	
Љубинка Шкодрић, Александар Марковић ПЕЧАТИ У СРБИЈИ У XIX ВЕКУ	283
Ljubinka Škodrić, Aleksandar Marković SEALS IN SERBIA DURING THE 19 TH CENTURY	
Данијел Радовић МИЛАН КУЈУНЦИЋ АБЕРДАР – ОД „БУЧНОГ БАРДА“ ОМЛАДИНЕ ДО „МЛАДОКОНЗЕРВАТИВЦА“	309
Danijel Radović MILAN KUJUNDŽIĆ ABERDAR – FROM A „BOISTEROUS BARD“ OF THE YOUTH TO THE „YOUNG CONSERVATIVE“	

- Јелена Н. Радосављевић**
СРБИЈА И ПЕРСИЈА 1878–1889: ПОЧЕТАК ДИПЛОМАТСКЕ
КОМУНИКАЦИЈЕ 345
Jelena Radosavljević
SERBIA AND PERSIA 1878–1889: INITIAL DIPLOMATIC
COMMUNICATION
- Душан Фундић**
ПАШКО ВАСА И ИДЕОЛОГИЈА АЛБАНСКОГ
НАЦИОНАЛИЗМА 363
Dušan Fundić
PASHKO VASA AND THE IDEOLOGY OF ALBANIAN
NATIONALISM
- Кристина Миличић**
ЦАРИНСКИ ПРИХОДИ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
ОД 1883. ДО 1903. ГОДИНЕ 383
Kristina Miličić
CUSTOMS REVENUE IN THE KINGDOM OF SERBIA 1883–1903
- Владимир Јовановић**
ПОВРАТАК РЕЖИМУ ЛИЧНЕ ВЛАСТИ У СРБИЈИ
КРАЈЕМ 19. ВЕКА 417
Vladimir Jovanović
THE RESTORATION OF THE PERSONAL AUTHORITARIAN
REGIME IN SERBIA AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY
- Урош Шешум**
ПОЛИТИКА МЛАДОТУРАКА ПРЕМА ДОСЕЉАВАЊУ
МУХАЦИРА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОСМАНСКО
ЦАРСТВО 1908–1912. И РЕАКЦИЈА СРПСКЕ ВЛАДЕ НА
ИСЕЉЕНИЧКИ ПОКРЕТ МУСЛИМАНА 435
Uroš Šešum
THE POLICY OF THE YOUNG TURKS TOWARDS
THE IMMIGRATION OF MUHAJIRS FROM BOSNIA AND
HERZEGOVINA TO THE OTTOMAN EMPIRE
IN 1908–1912 AND THE REACTION OF THE SERBIAN
GOVERNMENT TO THE MUSLIM EMIGRATION MOVEMENT

Биљана Вучетић
РАПАЛСКИ УГОВОР (1920) У ОЧИМА АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ 461
Biljana Vučetić
THE TREATY OF RAPALLO (1920) IN THE LIGHT
OF CONTEMPORARY AMERICAN PRESS

Александра Колаковић
ЕРНЕСТ ДЕНИ И СРБИ: О „НАЈВЕЋЕМ ПРИЈАТЕЉУ
СЛОВЕНА“ ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ СМРТИ 493
Aleksandra Kolaković
ERNEST DENIS AND SERBS: ABOUT „THE GREATEST FRIEND
OF THE SLAVS“ ON THE OCCASION OF THE CENTENARY OF DEATH

ПРИЛОЗИ
CONTRIBUTIONS

Јелена Божић
ИСТОРИЈСКА СРПСКО–ПРАВОСЛАВНА ГРОБЉА У САРАЈЕВУ 515
Jelena Božić
HISTORICAL ORTHODOX CEMETERIES IN SARAJEVO IN
CARINA AND THE HOLY ARCHANGELS MICHAEL AND
GABRIEL IN KOŠEVO

ПРИКАЗИ
REVIEW ARTICLES

Татјана Катић,
ВОЈНУЧКИ ДЕФТЕР ИЗ 1455. ГОДИНЕ ЗА САНЦАКЕ КРУШЕВАЦ,
ВУЧИТРН, ПРИЗРЕН И ВИЛАЈЕТЕ ЗВЕЧАН, ЈЕЛЕЧ, РАС, СЕНИЦЕ
И ХОДИДЕД, Београд: Историјски институт, 2020, 342 стр.
(*Драгана Амедоски*) 549

Срђан Рудић,
БОСАНСКА ВЛАСТЕЛА У XV ВЕКУ. ПРОСОПОГРАФСКА СТУДИЈА,
Београд: Историјски институт ; Центар за напредне средњовековне
студије – Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, 2021, 330 стр.
(*Милош Ивановић*) 553

- ГЛАСОВИ И СЛИКЕ. ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ БАЛКАНУ (IV–XVI ВЕК)*, ур. Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић, Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности, 2020, 575 стр.
(*Бењамин Хекић*) 556
- СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА, ГРАДОВА И МАНАСТИРА. ОМАЖ МАРКУ ПОПОВИЋУ*, ур. Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски, Београд: Археолошки институт; Омладинско позориште Дадов, 2020, 359 стр.
(*Дејан Булић*) 563
- Antal Molnár,
CONFESSIONALIZATION ON THE FRONTIER. THE BALKAN CATHOLICS BETWEEN ROMAN REFORM AND OTTOMAN REALITY, Roma: Viella, 2019, 266 p.
(*Александар Јаковљевић*) 567
- Fahid Kasumović,
NA PERIFERJI SVIJETA ISLAMA: OSMANSKA PORESKA POLITIKA U BOSANSKOM EJALETU (1699–1839), Sarajevo: Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2021, 794 str.
(*Татјана Катих*) 574
- Јелена Илић Мандић,
БАНАТСКА ВОЈНА КРАЛИНА (1764–1800), Београд: Историјски институт, 2020, 551 стр.
(*Ненад Нинковић*) 578
- Славенко Терзић,
НА КАПИЈАМА КОНСТАНТИНОПОЉА. РУСИЈА И БАЛКАНСКО ПИТАЊЕ У 19. ВЕКУ, Београд: Историјски институт – Нови Сад: Православна реч, 2021, 742 стр.
(*Александар Растовић*) 583
- WAR, PEACE AND NATION-BUILDING (1853–1918)*, ed. Biljana Vučetić, Belgrade: The Institute of History – Roma: Sapienza University of Rome, 2020, 407 p.
(*Урош Татић*) 590

- Јована Шаљић Ратковић,
*ИЗ ТУРСКОГ ВАКТА У НОВО ДОБА. МУСЛИМАНСКО
 СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ 1868–1912*, Београд:
 Историјски институт, 2020, 203 стр.
 (Милун Стијовић) 598
- НА ГРАНИЦИ ХРИШЋАНСКЕ ЕВРОПЕ. ПОГЛАВЉА ИЗ
 ХИЉАДУГОДИШЊЕГ МАЂАРСКО-СРПСКОГ СУЖИВОТА*,
 ур. Арпад Хорњак, Нови Сад: Форум, 2020, 357 стр.
 (Марко Гавриловић) 603
- Cristian Constantin,
*THE LOWER DANUBE REGION AND THE SOUTH OF RUSSIA:
 INTERNATIONAL TRADE, NAVIGATION AND MERCHANTS IN
 THE BRITISH CONSULAR REPORTS (1829–1900)*, Mauritius:
 Lambert Academic Publishing, 2020, 136 p.
 (Милан Кутлешић) 606
- ПРВИ СВЕТСКИ РАТ НА ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ
 И СТВАРАЊЕ КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА*,
 Зборник радова са научног скупа одржаног у Вуковару
 9. и 10. новембра 2018. године, ур. Вељко Максић, Вуковар:
 Српски културни центар, 2021, 231 стр.
 (Биљана Стојић) 609
- Владан Ђорђевић,
ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ШЕСТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА,
 Научни скупови САНУ, књ. CLXXXIX, Председништво, књ. 14,
 ур. Владимир Кањух, Радоје Чоловић, Мира Радојевић, Јован Делић,
 Београд: Српска академија наука и уметности, 2020, 542 стр.
 (Бојана Миљковић Катић) 612
- THE ROMANCE-SPEAKING BALKANS. LANGUAGE AND THE POLITICS
 OF IDENTITY*, Volume Editors: Annemarie Sorescu-Marinković,
 Mihai Dragnea, Thede Kahl, Blagovest Njagulov, Donald L. Dyer,
 Angelo Costanzo, Brill's Studies in Language, Cognition and Culture,
 Volume 29, Leiden–Boston: Brill, 2021, 260 p.
 (Ирена Цвијановић) 616

НАУЧНИ ЖИВОТ
ACADEMIC EVENTS

Међународни научни скуп *Ниш и Византија XX. У спомен Његове Светости Патријарха Српског Иринеја*, 3–5. јуна 2021, Ниш, Универзитет у Нишу
(*Јелена Глушац*) **621**

Међународна конференција *Преиспитивање историјског концепта Европе у глобалној историји (Historicising the Concept of Europe in Global History)*, 30. августа – 3. септембра 2021, Беч, Универзитет у Бечу
(*Биљана Стојић*) **623**

Национална конференција са међународним учешћем *Институционалне промене у економији Србије кроз историју* (онлајн), 7–8. октобра 2021, Београд, Центар за економску историју, Институт економских наука
(*Александра Фостиков*) **625**

IN MEMORIAM

Љиљана Алексић Пејковић (*Биљана Вучетић*) **631**
Бариша Крекић (*Ненад Фејић*) **633**
Jean Pierre Arrignon (*Драгић М. Живојиновић*) **637**
Марија Јанковић (*Ненад Урић*) **640**

УПУТСТВО АУТОРИМА **643**
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

Урош ШЕШУМ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПОЛИТИКА МЛАДОТУРАКА ПРЕМА ДОСЕЉАВАЊУ МУХАЦИРА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОСМАНСКО ЦАРСТВО 1908–1912. И РЕАКЦИЈА СРПСКЕ ВЛАДЕ НА ИСЕЉЕНИЧКИ ПОКРЕТ МУСЛИМАНА

Анстракт: Рад третира однос младотурака и владе Краљевине Србије према покрету мухацира за исељавање из Босне и Херцеговине у Османско царство, доцније и њиховом повратку у завичај. Српска влада противила се исељавању муслимана из Босне и Херцеговине у Османско царство. Услед тога је одбијала да укаже помоћ мухацирима који су се из Босне и Херцеговине селили у области под суверенитетом Порте. Покрет мухацира за повратак у завичај је с друге стране подржавала и помагала. При писању рада коришћена је пре свега објављена и необјављена архивска грађа српског порекла, те релевантна литература и савремена штампа.

Кључне речи: Османско царство, мухацири, Аустроугарска, Босна и Херцеговина, Краљевина Србија.

Abstract: The paper presents the policy of the Young Turks and the attitude of the Government of the Kingdom of Serbia towards the emigration of Muhajirs from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire, and later their return to the homeland. The Serbian Government opposed the emigration of Muslims from Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire and refused to provide assistance to those who moved to the area under the sovereignty of the Ottoman Porte. On the other hand, the Government of the Kingdom of Serbia supported and helped the movement of Muhajirs back to their homeland. For the purposes of writing this paper, we used primarily published and unpublished archival material of Serbian origin, the contemporary press, and relevant literature.

Keywords: Ottoman Empire, Muhajirs, Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Serbia.

* uros.sesum@f.bg.ac.rs

*

Анексија Босне и Херцеговине 5. октобра 1908. изазвала је велико узнемирење међу босанско-херцеговачким муслиманима. Изостанак чак и номиналног суверенитета султана, који је за муслимане био не само владар, већ и верски поглавар, калифа, код великог броја исламских верника у Босни и Херцеговини пресудно је утицао на одлуку да се иселе у Османско царство.¹ Исељавање је упркос студеном времену отпочело већ у новембру и децембру 1908. године. Током 1909. исељенички покрет је обухватио 2.538 босанско-херцеговачких муслимана, да би наредне 1910. у исељеништво пошло њих 17.044. Број исељених мухаџира у 1911. је износио 10.815, да би се током 1912. у Османско царство иселило свега око 621 њих. Укупно, у периоду од прогласа анексије до краја 1912. из Босне и Херцеговине у Османско царство се иселило између 30.000 и 31.000 муслимана, највише из Босанске крајине, односно Бихаћког и Бањалучког, али и из Сарајевског, Травничког, Тузланског и Мостарског округа.² На снагу исељеничког покрета, следствено и број исељенка, пресудно су утицали

¹ Исељеници су у социјалном погледу у највећем проценту били слободни сељаци, те не треба у потпуности одбацити ни економске разлоге као мотив сеобе. Међутим, пошто анексија није довела до погоршања економског положаја муслиманског сељаштва у Босни и Херцеговини, социјалне и економске мотиве треба узети као секундарне, од мањег значаја у односу на психолошке и религиозне. Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 303; Dževad Juzbašić, „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić, Sarajevo 1990, 616–619; Tomislav Kraljačić, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo 21. i 22. novembar 1988.)*, ur. Milorad Ekmečić, Sarajevo 1990, 286–288, 293–298; Nikola Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956, 41.

² Ваља нагласити да се у различитим изворима аустроугарског порекла, публикованим и непубликованим, јављају различити подаци о броју исељеника. Те разлике, међутим, нису значајне и обично се ради о неслагању од највише неколико десетина, те број од око 30.000 до 31.000 исељених босанско-херцеговачких муслимана 1908–1912. треба узети као прилично тачан, иако приближан. Џ. Јузбашић, „Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развитка у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе“, *Прилози* 11–12 (1975–1976), 305; И. Хаџибеговић, „Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914. године“, *Прилози* 11–12 (1975–1976) 313; исти, „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austroугарске управе (1878. do 1918)“, u:

однос младотурског режима у Османском царству и аустроугарских власти у Босни и Херцеговини према исељавању муслимана.

*

У првих неколико месеци након прогласа уставности у Османском царству и у краћем периоду непосредно по анексији Босне и Херцеговине представници младотурског режима били су резервисани према усељеничком покрету босанско-херцеговачких муслимана, јер се међу младотурцима сматрало да су мухаџири, попут њихових земљака који су се доселили у Османско царство у периоду 1878–1908, присталице старог режима и неограничене власти султана. У складу са оваквом оценом босанско-херцеговачких мухаџира и тренутним политичким комбинацијама, полуслужбени орган турске владе *Икдам* је јануара 1909. препоручивао истоверницима у Босни и Херцеговини да остану у свом завичају и да не крећу у сеобу.³ Став младотурака се убрзо променио, те су босанско-херцеговачки мухаџири постали значајан чинилац у плановима младотурака о преустројству Империје. Младотурци су већ у пролеће 1909. проценили да је муслиманско становништво, макар и нерасположено према њиховом режиму, ипак оданије Царству од хришћанских поданика, те су донели одлуку о колонизацији мухаџира у европским вилајетима. За планирање и спровођење колонизације задужен је Назим-бег, један од првака Комитета за јединство и напредак. По његовој замисли мухаџирске колоније требало је распоредити уз границе Османског царства са Србијом,⁴ Бугарском и Грчком, али и на стратешким тачкама које су за време комитске акције Срба, Грка и Бугара представљале канале или упоришта комитских чета, као и у областима где је хришћанско становништво било компактније, без значајнијег броја муслиманских насеља.⁵

Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom, ur. Ivan Čizmić, Zagreb 1978, 243, 247; N. Jarak, *Poljoprivredna politika*, 41.

³ Т. Кралјаџић, „Iseljavanje“, 288–289.

⁴ Насељавање мухаџира у Сјеничком и Пљеваљском санџаку и Новопазарској кази Приштинског санџака у третираном периоду, из више разлога у овом раду није обрађивано. Првенствено, јер је у ове три административне јединице значајније насељавање почело у две године пре анексије. Такође, процес мухаџирског насељавања и реакција Србије на њих захтева детаљнију анализу и посебну студију.

⁵ Народни посланик у цариградском парламенту Џахид-бег је у једном новинском чланку из октобра 1909. изнео тврдњу да се мухаџирске колоније подижу у већински хришћанским крајевима, јер се показало да у крајевима где

Већ у марту 1909. у разговору са аустроугарским солунским конзулом Готлибом Паром Назим-бег је навео да са сигурношћу рачуна на досељавање 100.000 босанско-херцеговачких муслимана у Османско царство, да би, свакако охрабрен придоласком приличног броја досељеника у другој половини 1909. и почетком 1910. истицао да је Порти до тада стигло преко 200.000 молби за насељавање муслимана из Босне и Херцеговине и Бугарске. Велики број молби потенцијалних усељеника свакако је утицао на амбициозност планова, те је Назим-бег у једној новинској изјави крајем 1909. навео да очекује досељавање чак милион муслимана из Босне и Херцеговине, Русије, Румуније и Бугарске, од чега чак 600.000 из првопоменути две области.⁶

Будући да је највећи број досељеника очекиван из Босне и Херцеговине, младотурски режим уложио је труд да у две покрајине популаризује покрет за исељавање, те су исламски верници путем штампе позивани да се населе у Османско царство, при чему су им обећаване разне олакшице. Више успеха од штампе имали су агитатори, углавном раније исељени босанско-херцеговачки муслимани, који су путујући по старом завичају ружичастим бојама сликали дочек досељеника и њихов живот у Османском царству. Како би што више муслимана придобили за сеобу ови агитатори ширили су гласине да ће аустроугарске власти убрзо забранити исељавање муслимана, наредити откривање муслиманки, извршити присилни откуп кметова, ставити забрану на продају земљишта муслимана исељеника, те чак и да ће спровести насилно католичење муслимана.⁷

муслимани представљају већинску популацију или где је присутан већи број њихових насеља, није било активности комитских чета пре Хуријета 1908. године. *Политика*, 20. 10. 1909, 2.

⁶ Податак о очекиваном досељавању чак 600.000 муслимана из Босне и Херцеговине, што је заправо представљало готово целокупну муслиманску популацију две покрајине, пренео је на основу сазнања добијених у Скопљу тамошњи српски конзул Јован Јовановић. Нереалне процене броја колониста које су давали Назим-бег и његови сарадници показују колико су им планови били мегаломански. Манол Пандевски, „Политичке прилике у Македонији пред блакански рат“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. Васа Чубриловић, Београд 1967, 680; Т. Кралјаčić, „Iseljavanje“, 288–290; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3, 5–2, прир. Михаило Војводић, Београд 2014, бр. 729 (=ДСПКС); Vojislav Bogičević, „Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878.–1918. god“, *Historijski zbornik* 3, 1–4 (1950) 178; Ђорђе Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983, 247–248.

⁷ Један од агитатора за исељавање у Брчком био је почетком 1910. Ибрахим-ага Глинац. Он је тврдио да се сели, како му деца не би била покатоличена као

У циљу организованог и планираног насељавања мухаџира у европским вилајетима 12. марта 1909. на иницијативу Назим-бега формиран је у Солуну комитет за њихово потпомагање. Пример Солуна следили су и остали градови, да би у лето исте године под председништвом солунског валије формирана специјална комисија за испитивање могућности колонизације, односно, мухаџирска комисија. Комисија за помоћ мухаџирима, као централно тело, формирана је нешто доцније и у Цариграду. Најважнији задатак ових комисија и комитета било је обезбеђивање средстава за куповину земље на којој би се основале насеобине мухаџира. Такође, новац је био потребан и за набавку стоке, пољопривредног алата, огрева и грађевинског материјала, као и за давање новчане помоћи досељеницима до њиховог скућавања. Разне мухаџирске комисије, формиране на нивоу вилајета и каза, добиле су од Порте током 1909. и 1910. укупно 300.000 турских лира, односно око 7.000.000 франака. За 1911. младотурски комитет је успео да удвостручи годишње државно издавање, те је те године за мухаџирску колонизацију опредељено онолико новца колико је потрошено 1909/1910. Међутим, иако је 14.000.000 франака за оно доба представљало огромну суму, она ипак није била довољна да осигура успешну колонизацију.⁸

Упркос значајним средствима опредељеним за њихов прихват и насељавање колонисте најчешће нису чекале изграђене куће и опредељено земљиште, већ су прво сабирани у градске центре, где су чекали да им се обезбеди земљиште или куће, чешће и једно и друго.⁹ Тако су, на пример,

сродници његових предака у Лици. Он је тврдио да ће масовно католичење муслимана отпочети средином 1912. године. Т. Кралјаџић, „Iseļjavanje“, 287, 289–293; *Bošnjak, list za politiku, pouku i zabavu*, 11. 2. 1910, 3–4.

⁸ Финансијске малверзације чиновника и чланова комисија понекад су били узрок недостатка новца за насељавање мухаџира, понекад чак и за давање нужне помоћи за њихову прехрану. Већ априла 1909. због нелегалног зарађивања на мухаџирима ухапшен је секретар Комисије за помагање исељеника у Цариграду, а злоупотреба је утврђена и у локалној комисији Косовског вилајета 1911, у којој је откривена проневера чак 3.000 турских лира. Глигор Тодоровски, „Прилог кон прашањето за состојбата на муслиманските иселеници (мухаџири) во Македонија по Младотурската револуција (според необјавени документи)“, *Гласник на Институтот за национална историја* 2–3 (1982) 148–149; Т. Кралјаџић, „Iseļjavanje“, 288–291, 299–300; *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, прир. Бранко Перунички, Београд 1989, 555 (= *Зулуми ага и бегова*); Ђ. Микић, *Аустро-Угарска*, 250; *ДСПКС*, књ. 4, 4–1, бр. 182.

⁹ Група од 200 мухаџира која је у Османско царство приспела током 1909. груписана је у Солун, одакле је после тромесечног боравка у овом граду пребачена у околину Струмице на опредељена имања. У Скопљу је до јула 1910. прикупљено

мухацири у Скопљу, којих је јануара 1910. било од око 500 до близу 2.000, од власти добили само куће, те су трпели глад и оскудицу, док су они за чије је насељавање одређена Лагадинска каза у Солунском вилајету били настањивани на сеоске утрине хришћанских села, те су поред тога што су морали себи да граде кров над главом, крче шикаре и узораву пашњаке, долазили у сукоб с месним хришћанским становништвом које је због њих остајало без испаше.¹⁰ Погађање мухацирских комисија или локалних власти око откупа читлука одређених за насељавање мухацира од муслиманских поседника често је трајало предуго, што је доприносило пролонгирању тегобних животних услова досељеника, који су до одласка у нова насеља живели у неадекватним објектима прехрањујући се државном помоћу и прошењем.¹¹ Поред тога, на читлуцима које је држава за њих откупљивала најчешће су живели хришћани чифчије, које су аге по продаји имања протеривале, што је додатно озлојађивало месно хришћанско становништво према новим суседима.¹²

око 500 мухацирских породица, одакле су даље расељавани у околину Штипа, Велеса, у Малеш, Солун и Цариград. По казивању мухацира повратника, у Скопљу су били смештани у војне касарне и бивши затвор. Око 80 породица херцеговачких мухацира, месецима је чекало насељавање у околину Водена по хановима. Т. Кралјаčić, „Iseljavanje“, 299; *Bošnjak, list za politiku, pouku i zabavu*, 21. 1. 1910, 1–2; *Политика*, 8. 10. 1909, 3; *Зулуми ага и бегова*, 550.

¹⁰ По подацима које је имао српски скопски конзулат фебруара 1910 у Куманову је било 33 куће новопрстиглих босанско-херцеговачких мухацира. Куманово им је по свој прилици била последње одредиште. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Izvestaj_za_doselenicite_od_BiH_vo_Skopje%2C_1910.pdf, приступљено 15. 4. 2021; *ДСПКС*, књ. 3, 5–2, бр. 729; Гастон Гравиер, „Исељавање мусломана из Босне и Херцеговине“, *Дело*, књ. 58 (1911) 122–123; *Политика*, 28. 5. 1910, 1.

¹¹ Мухацири су због тога често месецима живели у шаторима и привременим колибицама или су у чекању на одређено место за насељавање били приморани да бораве у хановима о сопственом трошку. По дописнику *Политике* до новембра 1910. у Косовском вилајету засновано је седам нових насеља за мухацире. Пет на откупљеним читлуцима и два на државној земљи. Г. Гравиер, „Исељавање мусломана“, 123; *Политика*, 6. 8. 1909, 1, исто, 11. 11. 1910, 1.

¹² Назим-бег је током марта 1910, у време када је велики број мухацира већ чекао у Скопљу и Солуну, тек преговарао са агама о откупу читлука у Косовском и Солунском вилајету. Пошто су му се цене чиниле превисоким, одлучио је да у околини Ђевђелије и у кази Касандра на утринама подигне по једну колонију од по 300 кућа и две у околини Струмице са истим бројем домова. Митрашински читлук у Малешу, и читлуци на којима су се налазили скопско село Џидимирци и велешко село Ветерско откупљени су тек 1911. године. Г. Гравиер, „Исељавање мусломана“,

Убрзо се показало да су предуго чекање одласка у места опредељена за њихово насељавање и лоши услови живота у објектима у којима су чекали коначно смештање најмања невоља босанско-херцеговачких мухаџира. По доласку у нове колоније, углавном смештене у мочварним областима или у крајевима са климом жаркијом од оне на коју су свикли, мухаџири су почели да побољевају од маларије и других болести. По османским статистикама само за последња два месеца 1910. у Скопском санџаку, Битољском и Солунском вилајету помрло је укупно 374 мухаџира, а у двогодишњем периоду од марта 1909. до марта 1911, чак 1.079 њих, односно 4,5% од броја досељених.¹³ Хришћанско становништво у Скопском санџаку и Солунском вилајету, пре свега егзархијски живаљ, као најорганизованији, у циљу спречавања насељавања мухаџира или расељавања, у случајевима када су се већ населили, прибегавало је легалним и нелегалним средствима. Јане Сандански, политички вођа егзархиста у Пиринској регији је претњом, одметањем, буђењем угашане комитске организације и организовањем митинга против насељавања мухаџира успео да изнуди одлуку власти о одустајању од мухаџирске колонизације у Серском¹⁴ и Драмском санџаку. Много мање успеха од претњи Санданског имале су жалбе и интерпелације егзархијских

123; Г. Тодоровски, „Прилог“, 139–140, 151–152; *Зулуми ага и бегова*, 556–557, *ДСПКС*, књ. 4, 3–2, бр. 491; *ДСПКС*, књ. 4, 4–2, бр. 551; Миленко Филиповић, *Северна велешка села*, Београд 1935, 532, 548, 561; Јован Трифуноски, *Сеоска насеља Скопске котлине, развитак села, порекло становништва, привредне одлике*, део 5, Београд 1964, 73; ДАС, МИД, ППО 1911, ред 122, српски солунски конзул Ж. Балугџић, министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, пп. но. 1512, 16/29. 3. 1910, 19. 3/1. 4. 1910; *Политика*, 28. 5. 1910, 1.

¹³ Маларија је, на пример, потпуно покосила колонију у селу Мануспитову код Струмице. *Зулуми ага и бегова*, 551–552, 555–556; *ДСПКС*, књ. 4, 3–1, бр. 6; Ристо Јеремић, „Социјална медицина: д-р Богољуб Константиновић, Социјална медицина, Београд 1928, издање књижаре Фрање Баха“, *Летопис Матице српске*, књ. 318, 1 (1928) 136; Г. Тодоровски, „Прилог“, 147, 149; Јован Цвијић, „О исељавању босанских мухамеданаца“, *Српски књижевни гласник* 24 (1910) 907–908, 910; *Политика*, 29. 9. 1909, 2; исто, 6. 12. 1909, 2; исто, 22. 1. 1911, 1; исто, 5. 2. 1911, 1.

¹⁴ Изгледа да су мање групе мухаџира или појединци ипак насељавани у Серском санџаку. Међу мухаџирским избеглицама које су након Првог балканског рата доспеле у Босну и Херцеговину налазио се и Салко Уставдић из села „Шибрана“, односно Ширбанова у Петричкој кази Серског санџака. Т. Краљачић, „Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata“, у: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ур. Н. Шехић, Сарајево 1990, 152.

посланика у османском парламенту.¹⁵ У Косовском вилајету, у области Малеш, Овчем Пољу, околини Штипа и Кочана, као и у Струмичкој кази Солунског вилајета, насељавање и опстанак мухаџира ометани су убацивањем чета ВМОРО-а из Бугарске и формирањем чета од мештана егзархиста, које су нападале и убијале мухаџире, палећи им куће, убијајући им стоку и одводећи таоце, што је често доводило до бекства досељеника у градове и напуштања колонија.¹⁶

Због недостатка новца, морталитета досељеника, комитских напада на колоније и слабљења исељеничког покрета из Босне и Херцеговине Назим-бег је био приморан да одустане од својих прилично мегаломанских планова, те је младотурски режим почетком 1911. одлучио да сведе планове о колонизацији мухаџира на много скромнију меру. Октобра 1910. на годишњој скупштини Комитета за јединство и напредак у Солуну констатовано је да је од оснивања мухаџирских комисија насељено свега око 12.000 мухаџира у европске вилајете, те је одређено да се до краја године у циљу спречавања упада комитских чета Грка и Бугара на разним тачкама европских вилајета насели још око 20.000 мухаџира. Међутим, већ у децембру Комитет је одлучио да спречи даље досељавање мухаџира у току 1910, а да већ досељеним, уколико то желе, дозволи повратак у завичај. Заправо, младотурско вођство одлучило је да одустане од мегаломанских планова о насељавању стотина хиљада муслимана у европске вилајете и посветило се смештају оних који су већ приспели у Османско царство. Промена става младотурског режима утицала је прво на опадање броја придошних мухаџира у 1911, да би током 1912. исељенички покрет муслимана Босне и Херцеговине готово замро.¹⁷

¹⁵ М. Пандевски, „Политичке прилике“, 687; Г. Гравиер, „Исељавање муслимана“, 123; *ДСПКС*, књ. 4, 1–1, бр. 374; *ДСПКС*, књ. 4, 1–2, бр. 492; *Политика*, 1. 4. 1909, 2.

¹⁶ *ДСПКС*, књ. 4, 1–2, бр. 385, 392; *ДСПКС*, књ. 4, 2–1, бр. 29, 234; *ДСПКС*, књ. 4, 2–2, бр. 437, 480; *Зулуми ага и бегова*, 547; Г. Гравиер, „Исељавање муслимана“, 123–124; Т. Кралјаџић, „Исељаванје“, 300; *Политика*, 17. 6. 1910, 1; исто, 11. 11. 1910, 1; исто, 16. 11. 1910, 1, исто, 28. 11. 1910, 1; исто, 17. 12. 1911, 1; исто, 22. 12. 1911, 1; исто, 20. 1. 1912, 2.

¹⁷ По подацима које су добиле српске дипломате у Османском царству у 10 насеобина у Скопском санџаку Косовског вилајета и Солунском вилајету до јануара 1911. настањено је свега око 8.000 мухаџира. Исти број дају и савремени британски извештаји, међутим, само за територију Косовског вилајета. В. Мугракис, „Грчка, Бугарска, Србија, Македонско питање и миграциони процеси од 1878. до 1914“, *Српске студије* 3 (2012) 31; Г. Тодоровски, „Прилог“, 149; Ђ. Микић, *Аустро-Угарска*, 249–250; М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 107,

Несразмера очекиваног и реалног положаја у новом завичају, предуго чекање насељавања у нове колоније, напади комита и локалног хришћанског живља, неприлагођеност клими и обољевање од заразних болести, али и аустроугарска агитација за повратак у Босну и Херцеговину, многе досељене мухаџире мотивисали су да одустану од живота у Османском царству и да се врате у завичај, те је до одласка великих група мухаџира у Босну и Херцеговину дошло већ у лето 1910. године.¹⁸ По аустроугарским подацима, за које се иначе сматра да су непотпуни, од 1908. до 1911. у Босну и Херцеговину се вратило свега 3.144 мухаџира, што би било око 10% исељених од анексије.¹⁹

Упркос промени става младотурака према исељеницима и повратку досељеника, до 1911. мухаџирске колоније ипак су никле на местима које је одредио Назим-бег. У области Малеш, односно кази Османија, која је представљала важно упориште организације ВМОРО-а и преко које су прелазили главни канали за пребацивање комита из Бугарске у Османско царство, босанско-херцеговачки мухаџири су смештени у чак шест насеља. Село Безгаће (Безгаштево) са 120 кућа било је сасвим ново насеље,²⁰ док је у Баришта, Црквенац, на Митрашински читлук код Будинарца, у Главовицу и Берово настањено 20–30 кућа, укупно око 220 кућа мухаџира. На каналима комитских чета ВМОРО-а, расељавањем хришћана са купљених читлука основана су мухаџирска насеља у селима Ветерско и Отовица у велешком, Цидимирци, Дељадровци, Мршевац, Маџари и Кадино Село у скопском, селу Умин Дол у кумановском крају, колонија између села Спанчева и Нивичана у кочанском крају, те неколико

303; ДСПКС, књ. 4, 2–2, бр. 368; ДСПКС, књ. 4, 3–1, бр. 6; *Зулими ага и бегова*, 551–552, 555–556; ДАС, МИД, ППО 1910, ред 756, српски конзул у Солуну Ж. Балугџић министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, пп. но. 6667, 24. 10/6. 11. 1910.

¹⁸ Српски лист *Политика* писао је већ средином августа 1910. да је колонизациона политика младотурака доживела фијаско. *Политика*, 20. 7. 1910, 1.

¹⁹ Само у септембру и октобру 1910. српске власти забележиле су повратак у Босну и Херцеговину српском железницом 110 мухаџирских породица од 681 члана. *Политика* је марта 1912. писала да се до тада готово половина мухаџира вратила у бањалучки крај и у остале крајеве Босне. Последње свакако теба узети као претеривање. Дž. Juzbašić, „О iseljavanju“, 620; Г. Гравиер, „Исељавање мусломана“, 125; *Политика*, 10. 3. 1912, 2.

²⁰ Формирање овог насеља, као мухаџирског, отпочело је иначе још 1905. године. Т. Gündüz, *Alahimanet Bosno, migracija Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879–1912*, Istanbul 2016, 173.

колонија у широј околини Струмице, Штипа, на Овчем Пољу, у Пијанецу, Ђевђелијској области, Радовишу и пределу Тиквешји.²¹

У циљу пресецања канала српских чета формирано је ново мухацирско насеље Мали Трновац у Прешевској кази. У истој кази настањено је и до 100 мухацирских кућа у варошици Прешеву²² и девет у селу Рељану. У истом циљу основани су и мухацирско село Браћак (Браћам) у области Порече и две колоније на читлацима Јасеново и Владиловци на планини Бабуни код Велеса.²³ У циљу пресецања канала грчким четама босанско-херцеговачки муслимани су настањивани у солунско приобаље, те на грчко-турској граници у Епиру, око Јањине и Превезе, док је мањи део насељаван око Берата и у санџак Драч, вероватно с циљем да се у тим крајевима повећа проценат муслиманске популације.²⁴

²¹ У Тиквешу су мухацирима настањена села Бојанчиште и Бунарче, у околини Струмице Мануспитово, Црвено Поле, Хамзали, Дражево, Старо и Ново Коњарево, у околини Штипа Долани, Трооло? и Никоман, Горно Стањевци у Овчем пољу, Горњи и Доњи Радеш у Радовишу, те Истевник и Град у области Пијанец на бугарско-турској граници. Г. Тодоровски, „Прилог“, 151–153; *Зулуми ага и бегова*, 557; Јеремија Павловић, *Малешево и Малешевци*, Београд 1929, 32, 36; М. Филиповић, *Северна велешка села*, 532, 548, 561; Ј. Трифуноски, *Сеоска насеља скопске котлине*, 27, 38, 40, 73; исти, *Сеоска насеља Скопског поља, антропогеографска испитивања*, Београд 1955, 114, 125, 141; исти, „О босанско-херцеговачким мухацирима насељеним у околини Скопља“, *Географски преглед* 7 (1963) 148; исти, „Нови подаци о босанским мухацирима насељаваним у Македонији“, *Географски преглед* 11–12 (1967–1968), 168; *ДСПКС*, књ. 4, 2–1, бр. 234; Р. Јеремић, „Социјална медицина“, 136; Димитар Галев, *Белиот терор во југоисточна Македонија 1912–1941. год.*, Штип 1991, 37–38; *Политика*, 28. 5. 1910, 1; исто, 16. 11. 1910, 1.

²² Насељавање мухацира у Прешево бележи се од 1907. године. Т. Gündüz, *Ala-himanet Bosno*, 175.

²³ Ј. Трифуноски, „Нови подаци“, 168; Петар Јовановић, *Порече*, Београд 1935, 266, 316–317; Урош Шешум, „Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912“, у: *Лужни српски крајеви у 19. и 20. веку, друштвено економски и политички аспекти*, ур. Дејан Антић и Иван Бецић, Врање 2018, 159; *ДСПКС*, књ. 4, 2–1, бр. 21.

²⁴ Т. Краљачић, „Исељавање муслимана из Босне и Херцеговине у Албанију за вријеме аустроугарске управе“, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Јован Бојовић, Титоград 1991, 585–590; исти, „Iselјavanje“, 299–300; В. Мугракис, *Грчка, Бугарска, Србија*, 31; *ДСПКС*, књ. 3, 5–2, бр. 729; *Политика*, 11. 7. 1909; исто, 6. 8. 1909, 1; исто, 6. 11. 1909, 3; исто, 6. 12. 1909, 2.

*

У литератури се често могу наћи неутемељене тврдње да је Аустроугарска подржавала исељавање муслимана из Босне и Херцеговине, те да јој је мухаџирска политика младотурака одговарала због њене политике колонизације католика и унијата, словенског и германског порекла, у две провинције. Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини заправо је на све начине тежила свођењу исељеничког покрета муслимана у што уже оквире. Исељавање је на првом месту наносило штету престижу Монархије на међународном плану, док је у анектираним областима претило да наруши верски међуоднос становништва, угрози ред и мир и изазове неповерење према њеној управи. Стога су власти у Босни и Херцеговини примењивале многе мере у циљу спречавања масовнијег исељавања. Агитатори за исељавање из Босне и Херцеговине кажњавани су високим новчаним глобама, а њихове колеге које су долазиле из Турске протериване су из земље. Гласине о плановима аустријских власти против муслимана сузбијане су јавним демантима, а званична и полузванична штампа позивала је муслимане на одустајање од сеобе, доносећи и вести о тешком положају већ исељених у Османско царство. Аустријска управа у Босни и Херцеговини није жалила ни новчане издатке, те је у областима у којима је покрет за исељавање имао више присталица издавала новчану помоћ или давала повољне кредите сиромашнима, како би отклонила социјалне претпоставке за сеобу. Муслимански верски и политички прваци обилазили су по благославу и на подстрек власти крајеве у којима се јављао исељенички покрет и саветовали истовернике да одустану од сеобе.²⁵ Приличну енергију аустроугарска дипломатија посветила је и повратку исељеника у Босну и Херцеговину. Исељеницима који нису узели турске нуфузе, односно уписали се у поданике Османског царства, пружана је помоћ у аустроугарским конзулатима у Османском царству, а административне препреке за повратак свих оних који су желели да се врате у завичај нису чињене. Босански сабор је чак у лето 1910. изгласао 30.000 круна у буџету за 1911. како би се помагали мухаџири повратници.²⁶

²⁵ Т. Кралјаџић, „Исељаванје“, 294–297.

²⁶ Аустроугарски конзули су своје интервенисање у корист мухаџира правдали тиме што већини исељеника у пасошима није стављана назнака да су исељеници. Сви мухаџири који нису имали поменути белешку, које су власти иначе изузетно ретко уносиле у пасоше у Босни и Херцеговини, могли су се према међурдржавним споразумима Аустро-Угарске и Османског царства третирати као аустроугарски

*

Иако је у Србији почетком 20. века било познато да огромна већина босанско-херцеговачких муслимана није имала српску националну свест, већ да је напротив била прилично нерасположена према Србима и Србији, српска политичка и културна елита сматрала је муслимане из две области делом српског етничког корпуса. Одговорним политичким факторима у Србији свакако је било јасно да отпор муслимана Аустроугарској и њеној анексији Босне и Херцеговини нема корена у српској или словенској свести или србофилији, већ да је последица муслиманских верских осећања и носталгије за Османским царством. Последње сазнање, међутим, није сметало српској елити да исељавање муслимана сматра штетним по српске националне интересе. Наиме, постојала је бојазан да ће мухацирским покретом испражњене насеобине у Босни и Херцеговини Аустроугарска попунити германским колонистима, те тако потиснути муслимане, за које се сматрало да би формирањем српски оријентисане интелектуалне елите и описмењавањем ширих слојева становништва временом стекли српску националну свест.²⁷ Српска политичка елита је сеобу мухацира у Османско царство сматрала опасном и због њиховог насељавања у деловима Новопазарске казе, Сјеничког и Пљеваљског санџака у којима је православно становништво било компактније, јер је с разлогом сматрала да насељавање босанско-херцеговачких исељеника у тим областима за крајњи циљ има истискивање православног српског живља.²⁸ Упркос ставу о штетности исељеничког покрета по националне

поданици. *Зулуми ага и бегова*, 544–545, 548; Г. Тодоровски, „Прилог“, 140–141; *Политика*, 11. 8. 1910, 2.

²⁷ Маја 1909, када у Београд, на путу за Османско царство пристижу прве велике групе мухацира, српско Министарство иностраних дела откупило је 50 комада превода Курана на српски језик Мића Љубибратића из 1895. године. Иако изузимајући признаницу и решење о куповини у српској архивској грађи није сачувано више докумената о овој трансакцији, време куповине упућује на помисао да су Курани били намењени мухацирима. Ј. Цвијић, „О исељавању“, 915–917; ДАС, МИД, БО. К. 115, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о куповини 50 комада српског превода Курана, пп. бр. 1539, 27. 4/10. 5. 1909; признаница удове Маре Љубибратић на примљених 140 дин. из благајне МИД-а, 4/17. 5. 1909.

²⁸ За разлику од мухацира који су насељавани у близини српских граница, мухацире у Скопском санџаку српски дипломатски представници видели су као могуће будуће савезнике. Упркос муслиманској солидарности, скопски

интересе, Србија није имала могућности да утиче на његов замах, те ни на заустављање сеобе. Иако је српска штампа у Босни и Херцеговини и Србији у периоду анексионе кризе и након ње оптуживала Аустроугарску да подстиче пресељење муслимана у Турску, српској влади било је познато да се Монархија заправо противи исељавању.²⁹ Молбе мухаџира, који су по доласку у Београд, на путу за Османско царство, често тражили издавање бесплатних железничких карата до српско-турске границе српске власти су по правилу одбијале, а нису им указиване ни помоћи друге врсте. Разлог за то првенствено је потицао из става да мухаџирски покрет отвара врата колонизацији Германа или католика другог, нејужнословенског етничког порекла, те да га не треба подржавати, а ништа мањи утицај није имала ни могућност да Аустроугарска оптужи Србију да издавањем бесплатних карата ради на расељавању Босне и Херцеговине.³⁰

Покрет мухаџира насељених у Османско царство за повратак у Босну и Херцеговину, који се јавио 1910, српске власти су с друге стране биле

муслимани нису били најбоље расположени према дошљацима, као уосталом ни мухаџири према њима. У нетрпељивости средине према мухаџирима и њиховим међусобицама са локалним муслиманима српски скопски конзул Јован Јовановић видео је прилику да српска дипломатија, ослањајући се на истоветност језика, временом придобије босанско-херцеговачке муслимане за српски национални покрет у Скопљу. По мишљењу конзула рад на придобијању скопских мухаџира требало је вршити путем религије, односно муслиманског свештеника из Босне и деловањем путем књиге и штампе. Конзул је тражио да се у Скопље пошаље имам несумњивих српских националних осећања родом из Босне и Херцеговине, те да се дискретно наметне мухаџирској заједници. Предлагао је такође да се отвори „збиралиште“, механа у којој би били доступни српски или просрпски оријентисани листови из Босне и Херцеговине, *Српска ријеч*, *Босанска вила* и *Мусават*. У Министарству су прихватили предлог конзула у погледу имама, међутим, чини се да погодна личност није пронађена. Података нема ни о стварању „збиралишта“.

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Izvestaj_za_doselenicite_od_BiH_во_Skopje%2C_1910.pdf. Приступљено 15. 4. 2021; *Зулуми ага и бегова*, 545–546; Г. Тодоровски, „Прилог“, 141.

²⁹ Сарајевска *Српска ријеч* се противила мухаџирском покрету и позивала муслимане да остану на својим огњиштима. Листови у Србији чинили су исто. Т. Кралјаџић, „Iseljavanje“, 293. *Правда*, 5. 4, 1909, 2; *Политика*, 5. 4. 1909, 2.

³⁰ Марта 1910. одбијена је молба две групе од укупно 74 мухаџира из Босне и Херцеговине који су тражили бесплатне железничке карте за одлазак у Османско царство. ДАС, МИД, ППО 1910, ред 74, Ф. 2, Министарство грађевина, МИД-у, пп. бр. 1108, 1/14. 3. 1910; исти, истом, пп. бр. 1109, 1/14. 3. 1910; *Зулуми ага и бегова*, 542–543.

спремне да помогну на сваки начин. Већ марта 1910. на иницијативу београдског имама Мехмеда Ремзи Делића, који је одржавао везе с мухацирима при њиховом проласку кроз Београд, српско Министарство иностраних дела новчано је помогло једну групу босанско-херцеговачких муслимана настањену у Скопљу која је желела да се врати у завичај. Мухацири су новац из МИД-а добили преко Ремзи Делића, као представника београдске исламске заједнице, како би се од османских власти скриво да Србија подржава и помаже повратак насељеника у Босну и Херцеговину. Ремзи Делић је сматрао да ће повратак ове групе, коју је процењивао на 20 до 30 домова, многе муслимане у њиховом завичају одвратити од сеобе, као и да ће даље помагање повратника утицати на стишавање иселеничког покрета у Османско царство.³¹ Повратници, појединци и породице, помагани су новчано из МИД-а преко београдског имама и током пролећа и лета 1910. године.³²

Независно од заједничке жеље српске владе и имама Ремзи Делића, али у складу с њом, повратнички покрет захватио је током ране јесени 1910. многе мухацирске заједнице у Османском царству. Многи мухацири, који су пре поласка у Османско царство распродали имовину, а новац потрошили по хановима чекајући смештање у нова насеља, они чије су

³¹ Овом приликом помоћ су добиле четири породице и шест самаца, свега 25 људи. *Зулуми ага и бегова*, 543; ДАС, МИД, БО, К. 133, решење заступника министра иностраних дела Ј. Жујовића о издавању 225 дин. имаму Мехмеду Ремзи Делићу за повратак Босанаца у отаџбину, 17/30. 3. 1910; признаница М. Ремзи Делића на 45 дин. издатих за железничке карте Хамдији Џиновићу из Бања Луке, Салиху Арнаутовићу, Рецебу Арнаутовићу и Ибрахиму Ферхатовићу из Прњавора и његовој жени и детету. 8/21. 3. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 180 дин. за железничке карте бањалучанима Ибрахиму Делићу и његова три детета, Омеру Сијеховићу и његова два детета, Мухи Козарачићу и Хасану Ђелашу и Али Зечевићу из Јарица код Кључа и његових деветоро чељади. 8/21. 3. 1910.

³² ДАС, МИД, ППО 1910, ред 108, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 18 дин. М. Ремзи Делићу за повратак једне босанске породице, пп. но. 2163, 15/28. 4. 1910; ДАС, МИД, БО. К. 133, недатирана признаница на примљених 18 дин. М. Ремзи Делића издатих за железничку карту Ибрахима Медића и његово троје чељади; решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 55 дин. М. Ремзи Делићу, пп. но. 2855, 20. 5/2. 6. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 55 дин. издатих Осману Грдану из Козарца, Мухарему Ђемилковићу из Бања Луке, Мухарему Рамићу из Приједора, Паши Ђорићу из Бјелине и Фаику Мустафићу из Дервенте, 8/21. 5. 1910; признаница Хасана Махумовића на примљених 10 дин. добијених на препоруку М. Ремзи Делића, 22. 6/5. 7. 1910.

колоније нападане и паљене од комита ВМОРО-а, они који нису могли да поднесу климу или просто били разочарани у живот у султановој држави, кренули су готово без икаквих средстава назад у Босну и Херцеговину. Након што је у Босанском сабору изгласан поменути кредит за помоћ повратницима од 30.000 круна, српске власти престале су да издају помоћ повратницима, јер им је било познато да се исељеници јављају аустроугарским конзулатима у Османском царству и од њих добијају новац за повратак. Међутим, многи повратници нису тражили или нису добијали помоћ аустроугарских конзулата, те су у Врањски округ, на српску територију, током јесени 1910. стизали у бедном стању, без икаквих средстава. У овом округу издржавали су се прошњом и на исти начин покушавали да дођу до средстава за даље путовање. Како би колико-толико помогло осиромашене породице повратника српско Министарство иностраних дела одобрило је крајем октобра врањском начелнику 100 динара за нужну помоћ мухаџирима повратницима. Овом сумом је од 30. октобра 1910. до почетка априла 1911. мањим сумама или плаћеном храном и боравком у механама помогнуто најмање 14 мухаџирских повратничких породица од укупно 55 чланова, већином из Босанске Посавине.³³ Врањско начелство је у новембру исте године из Министарства иностраних дела примило и 45 динара на име издавања помоћи за набавку железничких карта за пет мухаџирских породица.³⁴

³³ У рачуну Врањског окружног начелства којом је правдана сума од 100 дин., поред рачуна за сваку породицу урачунати су и механски трошкови без података о томе колико је људи боравило у механама. Мухаџирске породице помагане у Врању из суме од 100 дин. биле су из Дервенте, Дубице, Брода, Јање и села Сијековца и Кобаша код Брода. Г. Тодоровски, „Прилог“, 144–145; *Зулуми ага и бегова*, 547–549; ДАС, МИД, БО, К. 148, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 100 дин. Врањском начелству, п. бр. 6111, стр. п. бр. 5564, 18/31. 10. 1910; начелник Врањског округа, МИД-у, пп. но. 2135, 6/19. 4. 1911.

³⁴ *Зулуми ага и бегова*, 549; ДАС, МИД, БО. К. 133, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 45 дин. Врањском начелству, пп. но. 6205, 27. 10/9. 11. 1910; признаница врањског начелника М. Благојевића на примљених 45 дин. из благајне МИД-а, пов. но. 92, 4/17. 11. 1910; признаница на примљених 5 дин. Мује Јолдића на име куповине железничких карата за њега и његову породицу, 20. 8/2. 9. 1910; признаница Хасана Усејиновића на 15 дин. на име куповине железничких карата до Ниша и исхрану њега, супруге и троје деце, 3/16. 9. 1910; признаница Муставе Ликића на примљених 10 дин. за набавку железничких карата за њега, супругу и петоро деце, 3/16. 9. 1910; признаница на 10 дин. Махмута Хасановића за железничке карте, њему, супруги и детету, 16/29. 9. 1910; признаница Алије Шишановића из Дервенте на примљених 5 дин. за куповину железничких карата за њега и његових петоро деце, 12/25. 10. 1910.

У циљу уштеде буџетских средстава, а на молбу београдског имама Ремзи Делића, Министарство унутрашњих дела затражило је средином фебруара 1911. од Министарства грађевина да нареди Дирекцији српских државних железница издавање бесплатних железничких карата за путовање од Ристовца до Београда свим сиромашним мухацирима повратницима. Министарство грађевина одазвало се на тражење МУД-а, те су сиромашни мухацири од краја фебруара 1911. већ на српско-турској граници снабдевани бесплатним картама до Београда.³⁵

Долазак до Београда није представљао крај одисеје мухацирских повратника. Угарске власти у Земуну мухацирима нису дозвољавале прелазак на угарско земљиште све док се не би споразумеле са Земаљском владом у Сарајеву око надокнаде трошкова за њихов транспорт и прехрану. Споразумевање угарских и власти у Босни знало је да се одужи, те су мухацири били приморани да у Београду станују по шупама и да се прехрањују прошњом. У позно лето и у јесен 1910. број мухацира који су чекали у Београду на наставак пута увећао се сразмерно омасовљењу повратничког покрета, те се дешавало да у српску престоницу пристиже дневно и по њих стотину. У интересу јавне безбедности, из хуманих, али и политичких разлога, српско Министарство иностраних дела помагало је преко београдског имама Ремзи Делића сиромашне избеглице. Имам је у Београду проналазио механе, ханове и хотеле у којима је смештао мухацире, плаћајући им новцем добијеним из МИД-а трошкове исхране и преноћишта; неким и возне карте до Земуна.³⁶ Ваља истаћи да су

³⁵ Како би се новац уштедео и избегла трговина бесплатним картама, комесару полиције у Ристовцу и тамошњем шефу железничке станице стављено је у задатак да карте издају само оним мухацирима за које се увере да заиста немају новца и да се налазе у бедном стању. Колико је бесплатних карата издато није могуће утврдити, пошто на актима који се тичу издавања бесплатних карата нема бележака коме су издаване. ДАС, МУД-П 1911, Ф. 4, ред 47, директор Дирекције СДЖ М. Поповић МУД-у, бр. 3573/11, 2/15. 2. 1911; исти истом, бр. 3573/11, 11/24. 2. 1911; директор Дирекције СДЖ М. Поповић Врањском окружном начелству, 7/20. 2. 1911.

³⁶ На основу механских рачуна види се да су мухацирске породице чекале у Београду минимално 4-5 дана, али понекад и безмало две недеље. *Зулуми ага и бегова*, 548; ДАС, МИД, ППО 1910, ред 108, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 47,30 дин. имаму М. Ремзи Делићу, 7/20. 9. 1910; рачун на 26 дин. за тринаестодневни боравак породица Мује Јолдића и Салиха Баковића у хотелу Цариград у Београду, 2/15. 9. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 47,30. дин, од 7/20. 9. 1910. за трошак М. Јолдића из Доње Тузле и С. Баковића из Прњавора, за слање телеграма клубу саборских посланика

исељенике повратнике у српској престоници помагали и Београђани. Крајем августа 1910. петнаест мухаџирских породица гладовало је у штали кафане *Тетово*, што је потресло српску јавност. Српска штампа, нарочито опозициона, позивала је на помагање мухаџира. Опозициони *Мали Журнал* позив грађанству за помоћ насловио је као *Апел српским родољубима*. Апел је наглашавао да је помагање мухаџира акт родољубља и исказивање љубави према једнокрвној браћи, те да је „света, братска, србинска дужност.“ У закључку *Апела* се истицало да ће помоћ унесрећеним повратницима радосно одјекнути код браће преко Дрине и Увца, односно код муслимана у Босни, Рашкој и Полимљу.³⁷ Чини се да случај помоћи мухаџирима код *Тетова* није представљао изузетак, јер је сарајевски, додуше просрпски лист *Самоуправа*, писао да су мухаџири који су кроз Србију путовали у Османско царство и из њега, у Србији третирани и помагани као браћа, те да о томе може да посведочи сваки мухаџир повратник у Босни и Херцеговини.³⁸

Један део мухаџира који се одлучио на сеобу из Османског царства није имао намеру да се враћа у Босну и Херцеговину, јер су тамо распродали имања или зато што нису желели да живе под влашћу Аустроугарске. Свакако мотивисани благонаклоним ставом српских дипломатских представника према мухаџирима, представници ове групације често су долазили у српске конзулате и тражили дозволу да се населе у Краљевину Србију. Српски скопски конзулат их је све до августа 1910. упућивао на

у Сарајеву и железничке карте Јањанима И. Будићу, М. Спречанину, М. Ликићу и И. Хамиловићу и М. Бехлулевићу из Брезовог Поља и њиховим породицама; ДАС, МИД, БО. К. 133, решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 55,10 дин. имаму М. Ремзи Делићу, пп. бр. 5831, 24. 9/7. 10. 1910; признаница М. Ремзи Делића на примљених 55,10 дин. из благајне МИД-а; хански рачун 13 мухаџирских породица начињен код Н. Благојевића, кафеџије код Тетова, на 30,40 дин, 20. 9/3. 10. 1910; признаница М. Ремзи Делића на 12 дин. за железничке карте до Земуна за 12 мухаџирских породица, 3/16. 11. 1910; решење министра иностраних дела М. Ђ. Милићевића о издавању 37 дин. имаму М. Ремзи Делићу, пп. бр. 7384, 7/20. 12. 1910; ДАС, МИД, БО. К. 148, решење министра иностраних дела М. Ђ. Миловановића о издавању 15 дин. имаму М. Ремзи Делићу, пп. но. 88, 3/16. 1. 1911; рачун од 15 дин. за трошак Османа Ајваза и још четири мухаџирске породице издат од хотелијера Код Битоља Н. Матића М. Ремзи Делићу, 22. 12. 1910/4. 1. 1911.

³⁷ *Политика* је донела вест да је посланик Босанског сабора, писац Петар Кочић, овој групи мухаџира донео две вреће пуне хлебова. *Мали журнал*, 13. 8. 1910, 1; *Политика*, 12. 8. 1910, 1.

³⁸ *Политика*, 25. 4. 1910, 2.

повратак у Босну и Херцеговину, међутим, пошто су мухацири наставили да долазе у српске конзулате с истим захтевом, у српском Министарству иностраних дела је процењено да би у циљу ширења србофилског расположења међу муслиманима у Босни и Херцеговини требало населити неколико муслиманских породица у Србију.³⁹ Молба Јашара Капетановића из Почековине у Херцеговини, који је у име 80 мухацирских херцеговачких породица смештених у околину Берата тражио настањивање у Србији, покренула је Министарство иностраних дела да потражи место за мухацирску колонију у Србији. Поменуто министарство се у том циљу крајем 1910. обратило Министарству народне привреде и Министарству финансија са захтевом да му доставе податке о слободној државној земљи у Подрињу, како би мухацирска колонија била видљива истоверницима преко Дрине. Из надлежних министарстава одговорено је да у околини Шапца и Раче нема довољно државне земље. Уз то, околина ова два места процењена је као неподесна за мухацирско насеље, јер није било муслиманских верских објеката, муслиманског свештенства и верске школе. Такође, истакнута је бојазан да ће локално српско становништво, због тога што је и само било оскудно у земљи, негативно реаговати на досељавање муслимана и онемогућити им опстанак. Министарству иностраних дела је препоручено да се мухацири населе у Малом Зворнику или његовој околини, јер је тамо већ постојала муслиманска заједница и две џамије.⁴⁰ Препорука је прихваћена и почетком 1911. у Мали Зворник су настањене најмање четири мухацирске породице: Јашара Капетановића из Херцеговине и Салиха Чаушевића, Салиха Ђурића и Реџепа Османа из Сијековца код Брода.⁴¹ Српска влада је по свој прилици планирала да у Малом Зворнику насели још мухацирских породица, јер је већ маја

³⁹ *Зулуми ага и бегова*, 546–548; Г. Тодоровски, „Прилог“, 145–146.

⁴⁰ *Зулуми ага и бегова*, 550–554; Г. Тодоровски, „Прилог“, 145–146.

⁴¹ Четворица досељеника добили су новчану помоћ непосредно из МИД-а и преко Јадарског среског начелства. Иако то у доступној грађи није забележено, сва је прилика да су добили и непокретности. Начелству среза Јадарског 7/20. 3. 1911. послато је 200 дин. на попуну касе на име издате помоћи насељеним мухацирима. ДАС, МИД, БО. К. 133, признаница М. Ремзи Делића на примљених 15 дин. на име помоћи Салиху Чаушевићу који се из Брода доселио у Мали Зворник, 12/25. 11. 1910; признаница Јашара Капетановића на примљених 10. дин. помоћи, 23. 11/6. 12. 1910; ДАС, МИД, БО. К. 146, Издавања поверљивог кредита од 300.000 за 1911. годину; решење министра иностраних дела М. Ђ. Миловановића о издавању 200 дин. на име помоћи С. Чаушевићу, С. Ђурићу, Р. Осману и Ј. Капетановићу, пп. но. 7812, 18/31. 1. 1911; ДАС, МИД, БО. К. 148, решење министра иностраних дела М. Ђ. Миловановића о издавању 20 дин.

1911. решењем министра иностраних дела Милована Ћ. Миловановића одобрено издавање 2.000 динара за оправку џамије у малозворничком горњем џемату и изградњу мектебе, муслиманске верске школе, која до тада у вароши није постојала.⁴² Обнављање џамије и изградња школе, судећи по српским изворима, није привукла већи број мухаџира да се населе у Мали Зворник. Сеоба мухаџира који су из Босне и Херцеговине преко Србије путовали у Османско царство и обратно се до пролећа 1911. углавном окончала, те је услед тога, свакако и због слабог одзива мухаџира на позив да се населе у Србији, план српске владе о стварању веће мухаџирске насеобине остао неостварен.

*

У српској архивској грађи није сачуван ниједан план, реферат или предмет који је третирао питање сеобе мухаџира, те се неће закључак да у српском Министарству иностраних дела није планирана нека посебна мухаџирска политика, већ да су решења доношена „у ходу“, према приликама. Прекидање рада на придобијању скопских мухаџира и одлука о стварању мухаџирске колоније тек по добијању молби за насељавање јасно показују да српска влада није систематски радила на питањима везаним за мухаџире.

Помагање мухаџирима повратницима у Србији свакако је, поред хуманости, било мотивисано и трудом српске дипломатије да се босанско-херцеговачки муслимани одобривоље према Србима и Србији, те се може сматрати да је на неки начин представљало вид политичке пропаганде. Покушај оснивања мухаџирске колоније у Србији је с друге стране недвосмислено био мотивисан пропагандним разлозима.⁴³ Иако је замисао о стварању мухаџирске насеобине у Србији, као средства за одобривољавање муслимана у Босни и Херцеговини пропао, Србија је за време мухаџирског покрета свакако повећала свој углед код муслиманског живља преко Дрине. Помагање повратника од српских власти и грађанства, уз истицање братских веза приликом пружања помоћи, без

Ј. Капетановићу, пп. но. 88, 3/16. 1. 1911; признаница Јашара Капетановића на примљених 20 дин. помоћи, 9/22. 12. 1910.

⁴² ДСПКС, књ. 4, 3–2, бр. 472.

⁴³ Бојазан српских власти да ће боравак великог броја мухаџира без средстава повећати степен криминалитета у Србији, пре свега у Београду, такође не треба одбацити као мотив, иако о овом мотиву нема децидираних помена у српским изворима.

сумње је утицало на многе од њих да преиспитају свој ранији негативни однос према Србима и Србији. Код мухацира повратника, противних аустроугарској управи, због које су пошли у сеобу, а разочараним у Османско царство, помоћ српских власти у критичном тренутку могла је да развије чак и србофилска осећања. Српска дипломатија је дакле помагањем мухацира добила, а у одређеној, мада мањој мери, и искористила прилику за стицање симпатија према Србији међу муслиманима у Босни и Херцеговини.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Државни архив Србије, Извршни одбор Српске организације у Врању [Državni arhiv Srbije, Izvršni odbor Srpske organizacije u Vranju]

ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Просветно-политичко одељење [DAS, Ministarstvo inostranih dela (MID), Prosvetno-političko odeljenje]

ДАС, МИД, Благајничко одељење [DAS, MID, Blagajničko odeljenje]

ДАС, Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење [DAS, Ministarstvo unutrašnjih dela – Policajno odeljenje]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 3, 5–2, прир. М. Војводић, Београд 2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 3, 5–2, прир. М. Vojvodić, Beograd 2014]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 1–1, прир. Љилјана Алексић Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2012. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 1–1, прир. Ljiljana Aleksić Pejković, Kliment Džambazovski, Beograd 2012]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 1–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2012. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 1–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2012]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 2–1, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2015. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 2–1, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2015]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 2–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2015. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 2–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2015]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 3–1, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 3–1, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 3–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 3–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 4–1, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 4–1, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. 4, 4–2, прир. Љ. Алексић Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, књ. 4, 4–2, прир. Lj. Aleksić Pejković, K. Džambazovski, Beograd 2009]

Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету, прир. Б. Перуничкић, Београд 1989. [*Zulum i begova u Kosovskom vilajetu*, прир. В. Peruničić, Beograd 1989]

Новине – Newspapers

Вошњак, list za politiku, pouku i zabavu

Мали Журнал [Mali Žurnal]

Политика [Politika]

Правда [Pravda]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fa/Izvestaj_za_doselenicite_od_BiH_vo_Skopje%2C_1910.pdf, приступљено 15. 4. 2021.

Литература – Secondary Works

Bogićević V., „Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austro-ugarske vladavine 1878.–1918. god“, *Historijski zbornik* 3, 1–4 (1950) 175–188.

Gündüz T., *Alahimanet Bosno, migracija Bošnjaka na teritoriju Osmanskog carstva 1879–1912*, Istanbul 2016.

Hadžibegović I., „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (1878. do 1918)“, u: *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, ur. Ivan Čizmić, Zagreb 1978, 243–248.

Jarak N., *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956.

Juzbašić Dž., „O iseljavanju iz Bosne i Hercegovine poslije aneksije 1908. godine“, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. N. Šehić, Sarajevo 1990, 616–621.

Kraljačić T., „Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije“, u: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine (Sarajevo 21. i 22. novembar 1988.)*, ur. M. Ekmedžić, Sarajevo 1990, 28

Kraljačić T., „Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. N. Šehić, Sarajevo 1990, 151–163.

Галев Д., *Белиот терор во југоисточна Македонија 1912–1941. год.*, Штип 1991. [Galev D., *Beliot teror vo jugoistočna Makedonija 1912–1941. god.*, Štip 1991]

Гравиер Г., „Исељавање мусломана из Босне и Херцеговине“, *Дело*, књ. 58 (1911) 116–126. [Gravier G., „Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine“, *Delo*, knj. 58 (1911) 116–126]

Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009. [Jagodić M., *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1912)*, Beograd 2009]

Јеремић Р., „Социјална медицина: д-р Богољуб Константиновић, Социјална медицина, Београд 1928, издање књиžаре Фрање Баха“, *Летопис Матице српске*, књ. 318, 1 (1928) 125–137. [Jeremić R., „Socijalna medicina: d-r Bogoljub Konstantinović, Socijalna medicina, Beograd 1928, izdanje knjižare Franje Baha“, *Letopis Matice srpske*, knj. 318, 1 (1928) 125–137]

Јовановић П., *Порече*, Београд 1935. [Jovanović P., *Poreče*, Beograd 1935]

Јузбашић Д., „Неке напомене о проблематици етничког и друштвеног развитака у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе“, *Прилози* 11–12 (1975–1976) 304–310. [Juzbašić Dž., „Neke napomene o problematici etničkog i društvenog razvitka u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave“, *Prilozi* 11–12 (1975–1976) 304–310]

Краљачић Т., „Исељавање муслимана из Босне и Херцеговине у Албанију за вријеме аустроугарске управе“, у: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, ур. Ј. Бојовић, Титоград 1991, 585–5905–301. [Kraljačić T., „Iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine u Albaniju za vrijeme austrougarske uprave“, *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, ur. J. Bojović, Titograd 1991, 585–5905–301]

Микић Ђ., *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983. [Mikić Đ., *Austro-Ugarska i mladoturci 1908–1912*, Banjaluka 1983]

Мугракис В., „Грчка, Бугарска, Србија, Македонско питање и миграциони процеси од 1878. до 1914“, *Српске студије* 3 (2012) 11–40. [Mugrakis V., „Grčka, Bugarska, Srbija, Makedonsko pitanje i migracioni procesi od 1878. do 1914“, *Srpske studije* 3 (2012) 11–40]

Павловић Ј., *Малешеве и Малешевци*, Београд 1929. [Pavlović J., *Maleševci i Maleševci*, Beograd 1929]

Пандевски М., „Политичке прилике у Македонији пред блакански рат“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, ур. В. Чубриловић, Београд 1967, 677–702. [Pandevski M., „Političke prilike u Makedoniji pred blakanski rat“, u: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, ur. V. Čubrilović, Beograd 1967, 677–702]

Тодоровски Г., „Прилог кон прашањето за состојбата на муслиманските иселеници (мухацири) во Македонија по Младотурската револуција (според необјавени документи)“, *Гласник на Институтот за национална историја* 2–3 (1982) 135–153. [Todorovski G., „Prilog kon prašanjeteto za sostojbata na muslimanskite iselenici (muhadžiri) vo Makedonija po Mladoturskata revolucija (spored neobjaveni dokumenti)“, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 2–3 (1982) 135–153]

Трифуноски Ј., „Нови подаци о босанским мухацирима насељаваним у Македонији“, *Географски преглед* 11–12 (1967–1968) 168. [Trifunoski J., „Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji“, *Geografski pregled* 11–12 (1967–1968), 168]

Трифуноски Ј., „О босанско-херцеговачким мухацирима насељеним у околини Скопља“, *Географски преглед* 7 (1963) 148. [Trifunoski J., „O bosansko-hercegovačkim muhadžirima naseljenim u okolini Skoplja“, *Geografski pregled* 7 (1963) 148]

Трифуноски Ј., *Сеоска насеља Скопске котлине, развитака села, порекло становништва, привредне одлике*, део 5, Београд 1964. [Trifunoski J., *Seoska naselja Skopske kotline, razvitak sela, poreklo stanovništva, privredne odlike*, deo 5, Beograd 1964]

Трифуноски Ј., *Сеоска насеља Скопског поља, антропогеографска испитивања*, Београд 1955. [Trifunoski J., *Seoska naselja Skopskog polja, antropogeografska ispitivanja*, Beograd 1955]

Филиповић М., *Северна велешка села*, Београд 1935. [Filipović M., *Severna veleška sela*, Beograd 1935]

Хаџибеговић И., „Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914. године“, *Прилози* 11–12 (1975–1976) 310–317. [Hadžibegović I., „Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878–1914. godine“, *Prilozi* 11–12 (1975–1976) 310–317]

Цвијић Ј., „О исељавању босанских мухамеданаца“, *Српски књижевни гласник* 24 (1910) 906–917. [J. Cvijić, „O iseljavanju bosanskih muhamedanaca“, *Srpski književni glasnik* 24 (1910) 906–917]

Шешум У., „Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912“, у: *Јужни српски крајеви у 19. и 20. веку, друштвено економски и политички аспекти*, ур. Д. Антић и И. Бечић, Врање 2018, 149–169. [Šešum U., „Etnička i populaciona slika Preševske kaze 1903–1912“, у: *Južni srpski krajevi u 19. i 20. veku, društveno ekonomski i politički aspekti*, ур. D. Antić i I. Becić, Vranje 2018, 149–169]

Uroš Šešum

**THE POLICY OF THE YOUNG TURKS TOWARDS
THE IMMIGRATION OF MUHAJIRS FROM BOSNIA AND
HERZEGOVINA TO THE OTTOMAN EMPIRE IN 1908–1912
AND THE REACTION OF THE SERBIAN GOVERNMENT
TO THE MUSLIM EMIGRATION MOVEMENT**

Summary

This work includes an overview of the stand of the Government of the Kingdom of Serbia on the emigration of Muslim refugees of Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire after Austro-Hungarian Empire's annexation of these two provinces. The introduction includes well-known facts about Muslim refugee politics of the Young Turks regime in the Ottoman Empire and the stand of Austro-Hungarian authorities on the Muslim population emigration process.

The Serbian Government did not support the emigration of Muslim refugees of Bosnia and Herzegovina to the Ottoman Empire because it felt the Muslim population of Bosnia and Herzegovina as a part of the Serbian ethnic corpus, and because it feared that the Austro-Hungarian authorities could settle Catholic colonists of German origin instead of Muslims. The Serbian Government supported the Muslim refugee movement which proclaimed the return to Bosnia and Herzegovina, and it therefore gave financial support to poor refugees by issuing to them free train tickets to travel from the Serbian-Turkish to the Serbian-Austrian border. Motivated by applications of Muslim refugees who intended to emigrate from the Ottoman Empire, but not to settle in Bosnia and Herzegovina, the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia tried to form the Muslim refugee colony on the border. The last attempt failed.

The support given to the Muslim refugees who travelled across Serbia to Bosnia and Herzegovina changed a highly negative attitude of Muslims of Bosnia and Herzegovina towards the Serbian Government, which was the most important motive of the Serbian Government to give financial support and free train tickets to refugees.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.03.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.06.2021.